

СМИСЛОВІ Й СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ФЕНОМЕНА

MEANINGFUL AND SEMANTIC ASPECTS OF TOLERANCE AS A COMMUNICATIVE PHENOMENON

Толерантність / інтолерантність є об'єктом дослідження багатьох наук. Проте психологічний вектор толерантності, зокрема комунікативної, до цього часу залишається недостатньо представленим у науці, особливо в його психолінгвістичному плані. Мета статті – представити результати аналізу смислових і семантичних аспектів розуміння толерантності; розкрити сучасне наукове уявлення про комунікативну толерантність (толерантність як комунікативний феномен). Задля реалізації мети було: по-перше, здійснено семантичний аналіз словникових статей. Встановлено, що у всіх наведених визначеннях толерантності виявляється загальне значення, яке незалежно від тієї чи іншої національної мови розуміється як умова й спосіб гармонійного існування громадянського суспільства, умова й шлях виживання планетарного людства та його еволюції; по-друге, вивчено наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених (О.Г. Асмолов, Е.П. Ільїна, В.В. Бойко, Г.В. Калмиков, Ю.А. Макаров, І. Шкуратова та інших) з досліджуваної проблеми. Виявлено, що під час експлікації психологами толерантності очевидно проявляється їхнє індивідуально-особистісне бачення світу толерантності, «опосередкованого особистісно-смисловими утвореннями й передусім особистісними смислами як такими» [10]. Проте поряд із часто змінюваними, постійними, непостійними індивідуальними характеристиками ці особистісно-смислові утворення мають для дослідників толерантності й зафіксоване в семантичному понятті «значення», на відміну від особистісного смислу. Наголошується, що толерантність сприяє встановленню взаєморозуміння між людьми та попередженню конфліктів. У зв'язку з цим розглядається поняття «комунікативна толерантність» та її види (ситуативна, типологічна, професійна та загальна комунікативні толерантності).

Ключові слова: толерантність, комунікативна толерантність, терпіння,

терпимість, терплячість, особистісно-смислові утворення, значення.

Tolerance / intolerance is the object of study in many sciences. However, the psychological vector of tolerance, and in particular, communicative tolerance, still remains insufficiently represented in science, especially in its psycholinguistic terms. The purpose of the article is to present the results of the analysis of meaningful and semantic aspects of understanding the tolerance; to reveal the modern scientific idea on communicative tolerance (tolerance as a communicative phenomenon). In order to achieve the goal, first of all, was performed a semantic analysis of the dictionary articles. It is established that in all given definitions of tolerance there is a common meaning, which, regardless of the national language, is understood as a condition and way of harmonious existence of civil society, condition and way of the survival of planetary humanity and its evolution. Secondly, the scientific works of domestic and foreign scientists (O.G. Asmolov, E.P. Ilyin, V.V. Boiko, G.V. Kalmykov, Yu.A. Makarov, I. Shkuratova, etc.) were studied according to the problem under research. It is revealed that when psychologists explain the tolerance, it is obviously manifested their individual and personal vision of the world of tolerance, "mediated by personal-semantic formations and, first of all, by personal meanings as such ones" (O.O. Leontiev). However, along with the often changing, constant, and non-constant individual characteristics, these personal-semantic formations have for the researchers of tolerance the fixed in the semantic concept "meaning" unlike to the personal meaning.

It is emphasized that tolerance contributes to the establishment of mutual understanding between people and the prevention of conflicts. In this regard, the concept of "communicative tolerance" and its types (situational, typological, professional and general communicative tolerance) are considered.

Key words: tolerance, communicative tolerance, patience, tolerance, patience, personal-semantic formations, meanings.

УДК 316.647.5:316.77
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.19>

Харченко Н.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології і
педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Волженцева І.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Лиля М.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри іноземної філології,
перекладу та методики навчання
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Толерантність / інтолерантність як об'єкт дослідження різних галузей наук привертає на цей час увагу науковців багатьох країн світу. Науково обґрунтований інтерес до проблематики толерантності є закономірним, адже в ХХІ столітті в історії людства свобода і демократія, панування права, диверсифікація і толерантність стали загально визначними основоположними принципами для більшості країн і людей на Планеті. Дійсно, майбутнє людства – в істинному гуманізмі, згідно з яким толерантність – це основа нашого існування в мирі і злагоді. Без будь-яких сумнівів, рівень розвиненості будь-якого суспільства засвідчує його толерантність і вміння людей терпимо ставитися до звичаїв, традицій, культури,

образу життя і поведінки інших. Толерантність виступає наріжним каменем прогресу різних країн світу та їх громадян.

Отже, толерантність має увійти у простір суспільних відносин і мовну свідомість людей заради збереження миру, безпеки нашого майбутнього і збереження вже досягнених успіхів у соціальному планетарному просторі.

Для цього мають бути створені спеціальні умови, за яких прояв толерантності перевершуватиме прояви інтолерантності. Це соціальні, правові, громадянські, професійні, мовні та інші умови. Психологічний підхід до толерантності пов'язаний з такими психофізіологічними властивостями людини, як: «явище емоційного резонансу» [13], стійкість нерво-

вої системи, що забезпечує вроджену схильність до толерантних відносин, прояв певного зусилля, стримування власної агресії, роздратувань, відмова від неввічливості, досягнення «мінімальної межі розумової еволюції» [17], усвідомлення власної цінності, унікальності особистості, рефлексивна саморегуляція, емпатія, критичне мислення тощо. Проте психологічний вектор толерантності, зокрема комунікативної толерантності, до цього часу залишається недостатньо представленим у науці, особливо в його психолінгвістичному плані, та потребує насамперед розтлумачення та роз'яснення багатомірності цього феномену.

У теоретико-методологічному плані варто відмітити як одне з найперших психологічне дослідження толерантності Г.У. Олпорта, презентоване в його праці «Природа упередження» [21]. Серед сучасних досліджень толерантності слід назвати імена таких науковців, як О.Г. Асмолов, Е.П. Ільїн, В.В. Бойко, Ю.А. Макаров, А.А. Макарьєва, А.В. Блинов, С.Г. Ільїнська, В.А. Лабунська, Г.У. Солдатова та інші, думки яких репрезентуватимуться в основному змісті статті.

Визнання толерантності лежить в основі Уставу ООН [18], загальній декларації прав людини [5], а також в Декларації принципів толерантності [3]. На цей час визначено кілька видів толерантності, які мають бути властиві людям цивілізованого світу. Це – расова толерантність, етнічна толерантність, релігійна толерантність, культурна толерантність, гендерна толерантність, міжетнічна толерантність, міжконфесійна толерантність, професійна толерантність, комунікативна толерантність, політична толерантність, наукова толерантність тощо.

Ю.А. Макаров виділяє в популяційній толерантності такі форми: міжіндивідуальні і міжгрупові. Соціальну толерантність вчений представляє як міжіндивідуальну і міжсоціумну. Психологічну толерантність класифікує з урахуванням специфіки міжгрупових відносин на міжвидову, міжстатеву, міжстанову, міжкласову, міжконфесійну, міжментальну [11].

У загальних рисах толерантність – це настановлення на ліберальне, поважне ставлення і прийняття (розуміння) іншої людини [7]. Проте таке розуміння толерантності хоча і є поширеним в психологічній науці, все ж таки воно не стало загальноновизнаним визначенням через, по-перше, багатогранність явища толерантності в її реальному психологічному прояві; по-друге, через відносну для української мови новизну цього слова; по-третє, через багатозначність самого терміну, який має іншомовне походження.

Слово «толерантність» увійшло в слов'янські мови, зокрема в українську, з англійської

(tolerance) і означає готовність прихильно визнавати і приймати поведінку, переконання і погляди інших людей, які відрізняються від власних. При цьому навіть у тих випадках, коли ці переконання / погляди тобою не поділяються і не схвалюються (Merriam-Webster's Online Dictionary, Cambridge International Dictionary of English, Encarta World English Dictionary). Новизна значення слова «толерантність» для носіїв української мови, незнання всіх значень перекладеного слова «толерантність» на українську мову – «терпимість» – спричинили думку про те, що люди не розуміють, як зовні виглядає толерантність порівняно з тим, що вони добре знають, як виглядає співчуття, оскільки воно видиме.

Отже, Tolerance в англійській мові означає готовність бути терпимими, поблажливими. Оксфордський словник визначає Tolerate (укр. Терпіти) як – допускати, дозволяти (здійснення дій, практики, поведінки), надавати можливість (особистості, релігійній секті, думці) існувати, не втручаючись у їхні справи і не обмежуючи їх, визнавати відмінності в релігійних поглядах і при цьому не допускати дискримінації [22]. Із всіх чотирьох пунктів першого значення слова «толерантність», презентованих в Оксфордському словнику англійської мови (в біології, фізіології, лісному господарстві тощо), найбільший інтерес, як зазначає В.В. Диденко, представляє значення, яке є «...загальноновизнаним, а не специфічним для окремої галузі. В загальному вигляді його можна номінувати як стійкість / витривалість (endurance)» [4]. Загалом у цьому словнику виділяється чотири основних значень лексеми tolerance, яке можна позначити, як: 1) стійкість / витривалість; 2) дозвіл / допущення; 3) терпимість / поблажливість; 4) допустиме відхилення (там само).

Tolerance у французькій мові – відносини, за яких допускається, що інші можуть думати по-іншому, ніж ти сам [24].

Tolerancia в іспанській мові – здатність визнавати відмінності у своїх власних ідеях або думках [23].

В інших мовах загальний зміст поняття «толерантність» також, як і в уже названих мовах, має певні смислові нюанси, зокрема:

– в українській мові толерантність означає здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних; особливості поведінки та способу життя інших (походження від лат. *tolerantia* – терпіння) [15], властивість за значенням толерантний – поблажливий, терпимий до чийось думок, поглядів, вірувань [1];

– у російській мові – терпимість, намагання і здатність до встановлення й підтримки спільності з людьми, які відрізняються в деякому відношенні від переважаючого типу або не притримуються загальноприйнятих думок

[14]; терпимий, невимогливий, неவிбагливий, м'який, ліберальний [16]; терпимість до чужих думок і вірувань [20];

– в англійській мові – готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ;

– у французькій мові – повага свободи іншого, його образу думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів;

– у китайській мові толерантність пов'язується з діями людини дозволяти, допускати, проявляти великодушність стосовно інших;

– в арабській мові – прощення, поблажливість, м'якість, співчуття, прихильність до інших, терпіння;

Як засвідчує семантичний аналіз словникових статей, у всіх наведених визначеннях, не враховуючи смислових конотацій, виявляється загальне значення, яке незалежно від тієї чи тієї національної мови розуміється як умова і спосіб гармонійного існування громадянського суспільства, умова й шлях виживання планетарного людства та його еволюції. Усі проаналізовані словники, які є науковими здобутками ХХ століття, безпосередньо або опосередковано вказують на тлумачення / переклад толерантності як терпимості. Проте в сучасній мові цей термін в окремих випадках вживається самостійно і, як вважають окремі лінгвісти, прямого перекладу цей термін немає.

Під час експлікації психологами толерантності очевидно проявляється їхнє індивідуально-особистісне бачення світу толерантності, «опосередковано особистісно-смисловими утвореннями і передусім особистісними смислами як такими» [10]. Проте поряд з часто змінюваними, нестійкими, непостійними індивідуальними характеристиками ці особистісно-смислові утворення мають, за О.О. Леонтьєвим, певну культурну «серцевину», єдину для всіх членів соціальної групи (зокрема, дослідників толерантності) й зафіксовану в семантичному понятті «значення», на відміну від особистісного смислу. Таким чином, поруч з індивідуальними варіантами, як зауважує О.О. Леонтьєв, можна говорити про систему інваріантних образів світу, точніше – абстрактних моделей, які описують загальні риси в баченні світу (у випадку з науковцями – світу толерантності) різними дослідниками. Такий інваріантний образ світу толерантності безпосередньо співвіднесений із значеннями, семантикою та з іншими соціально-вибудованими опорами, а не з особистісно-смисловими утвореннями як такими. Проте індивідуальні смисли, які стосуються толерантності, можуть бути в окремих випадках багатшими, ширшими, глибшими за своєю суттю, більш нюансованими й містити доречніші та точніші конотації, ніж загальноприйняті значення. Хоча може бути й навпаки. Саме такі неспівп-

адіння значення і смислів спостерігаються у визначеннях толерантності (інколи навіть суперечливих один одному), здійснених різними вченими. Це пояснюється новизною й багатовимірністю феномену толерантності, його багатоаспектністю і багатогранністю.

Актуалізуючи питання про співвідношення толерантності і терпимості, філософи А.А. Макарьєва і А.В. Білінов зазначають, що термін «толерантність» у семантичному плані менше вивчений, ніж поняття «терпимість», «терпіння» і «терпеливість». Термін «толерантність» вони вважають значно ширшим, таким, що має узагальнений характер порівняно із зазначеними поняттями. Терплячість, на їхню думку, – це властивість особистості, терпіння – відсутність агресивної реакції в одному конкретному випадку, терпимість – схильність виявляти терпіння, яке може бути характерним як для окремого індивіда, так і для суспільства. Загальним змістом для всіх цих трьох термінів є відсутність негативної реакції людини у випадку, коли така цілком ймовірна [12]. Автори також зауважують, що подібне не завжди є можливим на практиці через особистісні настановлення суб'єкта відносин і особливості ситуації, в якій ці відносини формуються. Толерантність повинна мати якісь межі, що дає право на існування інтолерантності в деяких ситуаціях. Вчені виділяють природні толерантні відносини, такі, що мають вимушений толерантний характер, і толерантність поблажливості у випадках, коли цей феномен стає для людини можливістю для самоутвердження, а прояв інтолерантності сприймається нею як щось таке, що «нижче її гідності» (там само).

В.М. Золотухін, проаналізувавши філософські погляди Арістотеля, Платона, Л. Сенеки, Дж. Бруно, Т. Гобса, Г.В.Ф. Гегеля, Х. Плеснера, М. Хайдеггера, Ю. Шрейдера, К. Поттера, П. Фейрабенда та інших учених, зробив висновки, що толерантність, на відміну від терпіння й терпимості, спрямована на набуття індивідом (класом, нацією, державою) самовизначеності і заснована на відкритій взаємодії з «Іншим», без утиску, обмеження своїх законних прав, інтересів та за умови рівноправного співіснування [6].

Оскільки активно проявлена толерантність пов'язана з необхідністю докладати індивідом певне зусилля, подавляти власну агресію, оскільки потрібно враховувати, зазначають філософи, такий наслідок: у ситуації, яка не має суб'єктивної значущості для індивіда, не можна говорити про толерантність. Тільки в значимих для індивіда ситуаціях у нього з'являються підстави для стримування негативної реакції, оскільки в іншому разі сама реакція просто не виникає [12].

Гуманістичний підхід до толерантності відомий у науці як один із перших ще за часів епохи Відродження. Згідно з цим підходом етичний аспект толерантності ґрунтується на неминущих цінностях різних гідностей і чеснот людини, в тому числі гідності (різноманітності ознак), які відрізняють одну людину від іншої і підтримують багатство індивідуальних варіацій єдиного людського світу. Це є цінністю і гідністю певної культури.

Сьогодні все частіше, ніж коли-небудь, говориться про толерантність і диверсифікацію (різноманітність), проте люди в межах країн і Планети загалом все більше намагаються віддалятися один від одного й автономізуватися. Попри те, що толерантність, або здатність встановлювати і зберігати спільність з людьми, які відрізняються від нас в будь-якому сенсі, повинна вважатися чеснотою настільки ж рідкісною, наскільки висока її цінність (оскільки людина від природи схильна до спільності на тлі родової свідомості), вона все ж таки має два недоліки: 1) схильність до байдужого ставлення до цінностей, які живлять переконання; 2) необхідність встановлення мінімальних моральних стандартів, серйозне порушення яких не допускається співтовариством, і необхідність захисту його від змов і зради, особливо від зради, на чолі якої стоять фанатичні і тоталітарні політичні рухи, устремління – знищення свободи і справедливості [14].

Можна розуміти толерантність, як зазначає І. Шкуратова, як терпіння щодо зразків поведінки, котрі суперечать поведінці самого суб'єкта. Тоді, вважає вчена, толерантність розглядається як пасивна смиренність з обставинами життя і навіть підкорення волі інших людей. Отже, розуміння науковицею толерантності полягає в розгляді цього явища як активної позиції суб'єкта. Терпіння, на думку дослідниці, не безкрайне, воно завжди несе в собі зародок майбутнього конфлікту. Саме тому потрібно розвивати толерантне ставлення до інших людей, засноване на намаганні зрозуміти позицію інших людей і стратегій співробітництва. Крім того, І. Шкуратова наполягає, що не варто ототожнювати толерантність і просоціальну поведінку, оскільки толерантність починається вже з нейтрального ставлення до людей, тоді як просоціальна поведінка передбачає певну допомогу і підтримку, які досягають найбільшої вираженості в альтруїзмі, коли людина може жертвувати своїми інтересами заради блага інших [19].

Деіндивідуалізація, деперсоніфікація, деперсоналізація системи відносин людини зі світом призводить до того, що індивід у ситуації «зустрічі з іншим» може не пережити своєї окремішності від інших й, відповідно, особистої відповідальності. Але головне, продовжує

думку В. Лабунська, полягає в тому, що ці явища визначають поведінку, орієнтовану не на досягнення своїх і чужих смислів і цінностей, своєї й чужої культури, історії, а на присвоєння чи відкидання зовнішніх атрибутів (одяг, образ життя тощо) [9]. Деіндивідуалізоване, деперсоналізоване ставлення до себе і до інших має велетенський потенціал руйнування відносин, виникнення інтолерантного спілкування, а людина, яка переживає деіндивідуалізацію, заперечує, знецінює думки, почуття, бажання, інтереси й очікування іншого. Інша людина сприймається нею як об'єкт, який потребує впливу, формуються навички аргументації своєї поведінки в спілкуванні, прийнятті рішень у процесі взаємодії тощо. Інтеріоризація відносин «ігнорування» іншого неминуче спричиняє недовіру до самого себе, до страху власних особистісних проявів, що є основою для виникнення деструктивних, інтолерантних форм поведінки.

Отже, причина інтолерантного спілкування полягає в об'єктному ставленні до груп та їх представників, в ігноруванні їхньої унікальності й одночасно вбудованості цінностей інших людей цінностей у загальнолюдський набір [9].

Толерантність й інтолерантність як властивості особистості визначаються такими факторами, як здатність до утримання агресії й здатність виважено оцінити суб'єктивну значущість ситуації, в якій формуються відносини.

Е.П. Ільїн переконливо стверджує, що саме толерантність сприяє встановленню взаєморозуміння між людьми та попередженню конфліктів [7]. І в цьому сенсі найважливішого значення в соціумі набуває комунікативна толерантність. Одним із перших психологів, хто сформулював розгорнуте визначення комунікативної толерантності, був В.В. Бойко [2].

Він запропонував виділити чотири види комунікативної толерантності: ситуативна комунікативна толерантність, типологічна комунікативна толерантність, професійна комунікативна толерантність, загальна комунікативна толерантність.

Ситуативна комунікативна толерантність проявляється у відносинах (ставленні) конкретної особистості до відносно іншої людини. Типологічна комунікативна толерантність проявляється стосовно певного типу особистості або певної групи людей (представників певної раси, національності тощо). Професійна комунікативна толерантність проявляється у процесі реалізації професійної діяльності. Загальна комунікативна толерантність – це тенденція відношення до людей загалом, зумовлена властивостями характеру, моральними принципами, рівнем психологічного здоров'я особистості. Автор цієї класифікації

зазначає, що загальна комунікативна толерантність впливає на інші, виділені ним, види комунікативної толерантності [2].

Для прояву комунікативної толерантності, як ми вважаємо, услід за А.А. Макарьєвою і А.В. Бліновим, потрібні і терплячість – важлива комунікативно-центрована властивість особистості, і терпіння – відсутність негативної вербальної реакції в одному конкретному випадку, і терпимість – схильність виявляти терпіння в комунікативних актах. Ця схильність має бути властивою як окремому індивіду, так і суспільству [12].

Утім, говорити про суспільну толерантну комунікацію (на відміну від індивідуальної комунікативної толерантності) як про позитив не завжди правомірно. Як зазначає С.Г. Ільїнська, терпимість стає цінністю тільки тоді, коли сприяє досягненню гуманістичних цінностей, а безкрайня толерантність суперечить загальнолюдській системі цінностей [8].

Індивід і суспільство можуть бути комунікативно-толерантними, наприклад, у національно-етнічних відношеннях, в освітньому або релігійному плані, проте одночасно демонструвати яскраву інтолерантність у мовному або дискурсивному питанні – найважливішому аспекті щодо реалізації комунікативної поведінки, особливо фахівців соціономічних професій і всіх суб'єктів мовленнєвого спілкування.

Комунікативна толерантність вирізняється терпимістю і повагою до інших, досить терпимим ставленням до різних етнічних мов і поглядів суб'єктів мовлення у межах усього світу. Терпляче ставитися один до одного, навіть якщо з'являтимуться вагомні підстави покаржитися на поведінку і переконання інших, бути пропагандистом терпимості у ставленні до національних меншин – основний принцип комунікації. Адже комунікація – це передусім вербально організований процес, хоча може здійснюватися в окремих випадках за допомогою й інших (невербальних) засобів реалізації комунікативних актів.

Проте провідним засобом виявлення комунікативної толерантності все ж таки залишається мова – «система орієнтирів» [10], необхідних для діяльності, в тому числі комунікативної діяльності в соціальному світі. Чи використовуємо ми цю систему, зазначає О.О. Леонтьєв для власного орієнтування, чи забезпечуємо за її допомогою орієнтування інших людей – питання не настільки принципове. Адже комунікація, особливо толерантно здійснена комунікація, – це, як зазначав цей видатний психолінгвіст, є ніщо інше, як «спосіб внесення тієї чи тієї корекції в образ світу співрозмовника» [10, с. 272], але за поваги, терпимості і правильного (неагресивного) сприймання та розуміння

«Інших»: їхнього іншомислення, іншого самовираження, іншомовності тощо, одночасно за збереження власних поглядів, переконань, вірувань, власного світогляду, образу життя. Толерантність як феномен доцільної комунікації означає, що комуніканти висловлюються, сприймають і розуміють дискурси один одного без додаткових спроб роз'яснення, тлумачення вже висловленого, зберігаючи при цьому взаємну терпимість і повагу навіть тоді, коли у співрозмовників не співпадають погляди, точки зору, думки мови, мовленнєвої взаємодії, вербальні способи самовираження, мовленнєво-мовна компетентність за рівнем розвитку, культура поведінки, світосприймання, традиції, звичаї та інші відмінності, які утворюють їхню інакшість, індивідуальність, неповторність і різноманіття в популяції.

Толерантність – це загальнолюдський принцип і умова цивілізованого гармонійного існування людства. Із психологічних позицій толерантність – це відсутність у індивіда роздратованості й агресії щодо «Інших», які відрізняються від нього своїми переконаннями, думками, світобаченням тощо. Семантичні аспекти поняття толерантності відображають суспільно визнані маркери, а смислові – особистісно-смислові утворення. Комунікативна толерантність може бути представлена як дискурсивна толерантність і вербально-перцептивна толерантність. Недоцільно отождествлювати комунікативну толерантність із інтеракцією (взаємодією), встановленням відносин, як це має місце в окремих психологічних дослідженнях.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з вивченням структури комунікативного акту з огляду на його реалізацію з урахуванням принципу толерантності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білодід І.К. Словник української мови в 11 томах. 1979. Т. 10. С. 179.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении. Москва : Информ.-издат. дом «Филинь», 1996. 472 с.
3. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text
4. Диденко В.В. Анализ значения лексем tolerance, толерантность и терпимость в английском и русском языках. *Современные исследования социальных проблем*. 2016. № 4-2. С. 151–173.
5. Загальна декларація прав людини. 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Золотухин В.М. Терпимость и толерантность: сходство и различие. *Вестник КузГТУ*. 2003. № 2. С. 94–100.
7. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 576 с.

8. Ильинская С.Г. Философско-методологические подходы к категории «толерантность». *Политико-философский ежегодник*. 2008. Вып. 1. Москва : ИФ РАН. С. 154–168.
9. Лабунская В.А. Социально-психологические причины интолерантного общения. Библиотека. Век толерантности. 2003. № 3–4. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
10. Леонтьев А.А. Россия: многокультурность и толерантность. Библиотека. Век толерантности. 2003. № 1–2. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
11. Макаров Ю.А. Внешние и внутренние источники толерантности. Вестник СПбГУ. 2011. Сер. 12. Вып. 4. С. 117–129.
12. Макарьева А.А., Блинов А.В. Толерантность и терпимость: соотношения понятий. Вестник ГвГУ. 2015. № 2. С. 128–132.
13. Симонов В.П. Поисковая активность и адекватность. Москва: Наука, 1984.
14. Словарь Кольера. Значение слова толерантность. 2012. Slovar.cc. URL: <https://slovar.cc/rus/koler/1568224.html>.
15. Словотвір. Перекладаємо слово толерантність. (н.д.) URL: <https://slovotvir.org.ua/words/tolerantnist>
16. Тезаурус русского языка. Значение слова толерантный. 2012. Slovar.cc. URL: <https://slovar.cc/rus/tezaurus/1400157.html>.
17. Тишков В.А. О толерантности. *Этнополитический вестник*. 1995. № 5(11). С. 24.
18. Устав Организации Объединённых Наций. 1945. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>
19. Шкуратова И. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления. Библиотека. Век толерантности. 2003. № 5. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>
20. Энциклопедический словарь. Значение слова толерантность. 2012. Slovar.cc. URL: <https://slovar.cc/enc/slovarik/1832178.html>.
21. Allport G.W. The nature of prejudice. Cambridge, MA: Perseus Books, 1954.
22. Concise Oxford Dictionary of Current English. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.
23. Diccionario planeta de la lengua espacola usual. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.
24. Le petit Robert dictionary. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.